

JEVREJI U SRBIJI POČETKOM XX VEKA

Jevreja je na Balkanu bilo još u Starom veku. Apostol Pavle je došao u dodir sa njihovom opštinom u Solunu u I veku naše ere. U ranom Srednjem veku nalazili su se oni u nekoliko važnijih centara na primorju, u Carigradu u većem broju od V veka. Venijamin iz Tudele ih je u XII veku zatekao u više varoši Grčke i Makedonije (bavili su se i zanatima i zemlјoradnjom). U XIII veku našli su se u bugarskom Trnovu, pa je i jedna bugarska carica bila iz njihovih redova. U Srbiji se izuzetno retko spominju, i to, kako je primetio još istoričar Ć. Mijatović, samo u osvojenim vizantiskim oblastima. U jednoj Dušanovoj povelji pominju se i „jevrejski dol” i „jevrejska rečica”. U okolini Zihne obrađivali su neki Jevreji zemlju. Car Uroš je 1361 svetogorskoj Lavri potvrdio imanja označena u jednoj Dušanovoj povelji. Tu je zapisan i „drugi vinograd... bliz Svetog Konstandina mesto, na njem že i sedet Evreji, dajušte na svako leto uzakoni tem telos”. I ovde je reč o seljacima. Jedan je Jevrejin 1442 bio zakupnik carine za glamsko srebro u Prištini kada su je zaposeli Turci. Verovatno je došao iz turskih krajeva, gde su Jevreji bili cenjeni: 1477 bio je lekar Jakov aktivan u službi sultana.

Ali pravo naseljavanje naših krajeva počinje tek krajem XV veka. Tada su Jevreji proterani iz Španije (1492) bežali u Afriku i Italiju i već oko 1495 preko Dubrovnika, Soluna i Carigrada prelazili u Tursku. Kao lekari, tumači i majstori za izradu oružja oni su se naseljavali u velikim lučkim gradovima i odande, naročito iz Soluna, kretali na sever da osnuju nove kolonije po varošima. Ove dve struje, sa Jadrana i sa Egeja, omogućile su brzo formiranje jakih jevrejskih opština na Balkanu. Utvrđeno je da se gradovi u Srbiji nisu baš naglo razvijali odmah po dolasku Turaka, kao što se dugo verovalo, nego da je do procvata gradskih naselja došlo nešto kasnije, uoči dolaska Jevreja, a to je ove naročito privuklo. U teferu trgovca Matka Pribisaljića zabeleženi su 1505 i Ivan Rahić iz Jagodine, Filip iz Ivanjice, Đurašin iz Pelelice, Radulo iz Rače, Radosav iz Ublja i Lazar Jevrejin, iz Severne Srbije.

Jevreji su u XVI i XVII veku živeli u Beogradu, Plovdivu, Jedrenu, Skoplju, Čustendilu, Bitolju, Sarajevu, Sofiji, Solunu, Valoni, Draču, Novom Brdu, Hercegovom, Risnu, Foči, Užicu. Jedan je u XVI veku trgovao u Plevlju. Neki putnik ih je video i u nizu malih palanki Srbije, od Beograda do Pirota. Bili su to španski Jevreji, ali je bilo i dosta nemačkih (Budim, Beograd, čak i Serez).

Od kraja XVI veka oni znatno jačaju. Njihove naseobine u Sofiji, Solunu, Sarajevu i Carigradu više nisu male kolonije već celi kvartovi sa kompaktnim jevrejskim stanovništvom. Godine 1600 zapisao je jedan stranac da „sve carine u Turskoj drže Jevreji”. Sofijski Jevreji bavili su se masovno zanatima (obučari, sedlari, opančari, kasapi). Imali su tri sinagoge. Prvih godina XVII veka najmanje 35% sve robe koja je iz Dubrovnika odlazila na Zapad bila je vlasništvo balkanskih Jevreja i njihovih dubrovačkih ortaka. A u vremenu od 1600—1650 bilo je na Balkanu najmanje 700 dubrovačkih trgovaca koji su slali robu u svoj matični grad (razume se, sukcesivno). Jevreji su radili i u radionicama srebra na Halkidici. Zabeleženo je da su njihovi trgovci obilno darivali čivot sv. Save u Mileševu. Preko Rumunije održavali su veze sa Poljskom i Baltikom.

Strancima se Beograd činio kao Nirnberg, Plovdiv kao Nerdlingen, Jedrene i Skoplje kao Prag, Sofija kao Worms, samo što je bilo više Jevreja.

Ledi Montegju je 1717 zabeležila u jednom pismu da Jevreji drže svu trgovinu u Turskoj. „Svaki paša ima svoga Jevrejina koji mu vodi novčane poslove”. Uz gospođu Rudinu, udovu srpskog velmože Mrkše Žarkovića, stajao je Franko Jozefović (Valona 1416), uz Mehmed-pašu Kukavicu bio je Aron Danon (Sarajevo 1766), Mehmed-paša držao je Eljasafa Jevrejina (Niš 1737). I austrijski upravljač Severne Srbije držao je kraj sebe čuvenog Zisa.

Pored trgovine, bavili su se Jevreji i davanjem novca pod interes. U Nišu su početkom XVII veka naplaćivali 15, 20 i 30%. To su bile srazmerno niske stope u ono doba, te su od Jevreja novac pod kamatu uzimali pravoslavni manastiri, pečki patrijarsi i zanatlije iz Prokuplja kada su gradili crkvu. Ugledniji trgovci nosili su tada titulu „šjor” (primorsku): šjor David (1736), šjor Aron Jehudija (1737).

Severnu Srbiju bili su okupirali Austrijanci 1717—39. Tada se ovde naselilo dosta nemačkih Jevreja. Živeli su u Beogradu, Paležu (Obrenovac), Grockoj. Nemačka i španjolska opština u Beogradu su u svojim rukama držale trgovinu žitom i alkoholom. U Beogradu se broj Jevreja kretao ovako:

1663	800 duša
1717	250 „
1777	800 „
1804	1000 „

Veliki deo Jevreja morao je izbeći iz Beograda kada su ga opet zauzeli Turci (1739).

U Novom Pazaru su oko 1730 trgovali Avram Kaskon, Jakov Dinaroj, Bekor Tolentino, Samuel Franko, Isak Angelis, David Gabaj.

Naročito su u ovo vreme ojačali sarajevski Jevreji. Katolički trgovci su mnogo stradali u ratu 1697, pravoslavni su tek izrastali iz svoga ćurčiskog esnafa. Jevreji su u Sarajevo bili došli u većim grupama oko 1540 i 1604. Trgovali su s Dubrovnikom i sa Splitom

Panorama Beograda, dunavski deo i tvrđava. Bakrorez iz početka XVIII veka. U donjem delu kratka istorija Beograda do 1717 god. u kojoj se pored ostalih naroda koji nastanjuju Beograd spominju i Jevreji (Slika se nalazi u Muzeju grada Beograda)

i imali brojnu koloniju. Turski hroničar Mula Mustafa Bašeskija priča kako im je u XVIII veku često gorela „čifutana“, što im nije mnogo smetalo. Dolazili su tada i u Dubrovnik, gde njihovi savremenici više nisu igrali veću ulogu, kao u XVII veku. Vlada je tamo bila tolerantna, mada je 1737 demonstrativno sam knez prisustvovao kršćavanju jednog Jevrejina u manastiru sv. Klare.

Rat 1737—39 naneo je velike štete našim zemljama. Bio je to treći rat za pedeset godina. Pustoš je obuzela široke oblasti. U nenaseljenim, nekad bogatim krajevima iz manastirskih oltara izrastali su hrastovi. Samc se još pričalo kako je nekada mačka mogla s krova na krov da prelazi preko kasnije zaraslih dolina, da se na

kosidbu iz mnogih kuća po sedam kolevki iznosilo, da je na zavetine iz dočnije iščezlih sela sedamdeset sedam nevesta izlazilo, da su rojevi pčela nebo zamračivali a da je siromah čovek od vune što se od silnih ovaca zadržavala po granju retke šume mogao sebi ruho načiniti. Ostala su crkvišta, čumina groblja, zarasli carski drumovi, po celi dan se u čestaru sunce nije moglo spaziti, guju za rep čovek nije mogao izvući iz šume, gde se petlov glas nije čuo i gde se drvoseča uspraviti nije mogao. Jednom Francuzu se Srbija učinila kao zemlja sutradan po stvaranju sveta! Iznova se naseljavala. I već oko 1790 putnici vide vinograde, polja kraj puteva i veća sela.

Jevreji su se održali u ovim katastrofama. Putnici su ih oko 1785 zaticali u mnogim malim palankama Srbije kako trgovcima nude menjačke usluge. Najviše ih je bilo u glavnom gradu. „U Beogradu žive Turci, Srbi i Jevreji” (1781).

Putnik koji bi 1790 ušao u beogradsku varoš kroz Stambolkapiju (kod Pozorišta), mogao je Stambol-ulicom (Vasinom), kraj Velikog trga i kroz Spahisku ulicu da dođe do Kalemegdana. Niz padinu je vodila velika Deli-Ahmedova ulica. Njom se izbijalo na Vidin-kapiju. Odatle je vodila široka Vidinska ulica (paralelno sa Stambolskom i Barjak-ulicom, između njih). S leve strane Vidinske ulice bile su ulice Kujundžiska, Kamena (velika poprečna), Eski-agina i Bitpazarska. Sa desne strane nizale su se Uska, Žablja, Vodena, Jaja-pašina, Kafanska, Stare pošte, Apotekarska, Grčka, Jevrejska, Arnautska i Sirotinjska. Jevreji su ponajviše živeli u svojoj ulici. Gornji deo, prema džamiji na uglu Vidinske i Bitpazarske, bio je u baštama. U blizini Dunava (još iznad Dunavske ulice) bila je dugačka Smederevska ulica sa jednom džamijom, a tu se završavala Jevrejska ulica.

Austrijanci su 1789 osvojili Beograd. Kada su ga evakuisali 1791, izbegao je i jedan deo Jevreja u Zemun.

U Zemenu su 1740 bile samo tri jevrejske porodice, a 1752 je osnovana opština. Tamo su živeli siromašni Sefardi, zanatlije, nakupci, velikim delom turski podanici. Godine 1754 bilo je u Zemenu samo 76 Jevreja — gvoždara, pečača rakije, staklara, krojača, obučara, trgovaca. Zemun je 1801 imao 7089 stanovnika, od toga 157 Jevreja. Nije marilo što je „Čivutin” još bio velika psovka kojom su zlobni kaluđeri gonili nesrećnog istoričara Rajiča (1780) i što se mladi Sava Tekelija na balu u Budimpešti maskirao u egzotičnog Jevrejina (1789). Dositejev učenik Pavle Solarić pisao je u ovo doba: „Otmenejša tergovina (Turske) est u ruku Grkom, Armenom i Judeom”.

Avram Almoslino (umro 1796) imao je u Beogradu pet dućana i pet magacina za robu. Njegovi drugovi snabdeli su vezirov konak skupocenim namешtajem.

Beogradski Jevreji su u ovo doba mnogo stradali od kuge. Jula 1794 umiralo je u varoši dnevno 50—60 Turaka, 8—16 Srba i isto toliko Jevreja. Toga leta propalo je oko 4470 duša u Beogradu!

Izbegli Jevreji naišli su i u Šapcu na kugu. Iduće godine buntovni janičari iz Vidina izvrše napad na Beograd. Izgorele su pravoslavna crkva i sinagoga, a stradalo je i vrlo mnogo jevrejskih kuća. Mustafa-paša je 1796 preduzimao mere protiv austrijskih Jevreja i jedva je dozvolio rad onima koji su se već duže bavili u Beogradu i prodavali samo „nemačku robu“.

Imovno stanje beogradskih Jevreja vidi se po jednom nametu koji je 1798 udario paša. Osam najbogatijih srpskih svinjarskih trgovaca imalo je dati po 1000 groša, Smederevo i Požarevac po 1000 groša, beogradski esnafi — abadžije, zidari, krčmari, terzije, handžije — 1600 groša, a beogradski Jevreji 10.000 groša.

Seljačka buna u rano proleće 1804 uništila je niz turskih palanki i isterala jevrejske trgovce iz njih ka Beogradu. Uskoro su ustaničke čete došle pod Beograd. Ovde se videlo da buna prerasta u revoluciju.

Dahije su jula 1804 udarile namet na beogradsko stanovništvo i silom realizirali zajam od 20.000 groša koje su dali Jevreji i hrišćani. Zato su Jevreji pozdravili nosioca centralne vlasti i reda — Bećir-pašu, kome su i srpske čete klicale „živeo“. Veća grupa jevrejskih radnika, oko 50, izradivala je u Zemunu municiju za ustanike, za račun trgovca Stevana Živkovića. Ustanici su uspeli da privuku i četiri beogradska Jevrejina da dodu i rade municiju u Topčideru, usred ustaničkog tabora.

U Beogradu je zavladao naslednik dahija, komandant jedne grupe neregularnih pljačkaških jedinica Alija Gušanac. On je terorisao stanovništvo koje je trpelo još i tešku glad. Pred njime su mnogi Jevreji bežali u Zemun. Trgovac Benvenisti sklonio se preko Save i u Zemunu kupio kuću i magazu.

Položaj beogradskih Jevreja bio je veoma težak. Ustanak ništa nije dobra obećavao varošima. Palanke su redom paljene i u prvim pregovorima zahtevali su neki ustanici da se varoši zauvek unište. Od 12 članova Sovjeta samo je jedan bio varošanin. Ustanici su često palili kuće po gradovima da bi iz pepela makar klinove izvadili. Strahovita osвета harambaše Gliše Mladenovića nad bosanskim Jevrejinom-varošaninom, koji je hteo da izda družinu hajduka, dugo se prepričavala među ustanicima. Ilija Milosavljević, rođen 1800 u Kolarima, sećao se kasnije kako su u njegovom detinjstvu vojnici iz osvojenih varoši donosili veliki plen. Neki su u osvojenom Beogradu 1806 čak pljačkali kuće varošana-Srba. A 1811 su Karadorđevi protivnici pomišljali da podignu seljake iz okoline da spale i unište Beograd. Mržnja seljaka prema tudoj i ugnjetačkoj varoši dostigla je velike razmere i mogla je imati kobnih posledica za varošane, osobito za nezrpsko stanovništvo.

Više je Jevreja zaista pobijeno u velikom jurišu na beogradsku varoš 12 decembra 1806. Od 240 mrtvih ljudi većina su bila Turci koji su pali neposredno u uličnim borbama. Karadorđe je streljao pljačkaše i postavljao straže da zaštite građane. Ali su već i turski vojnici bili opljačkali beogradske Jevreje. Još juna 1806, za vreme

opsade, askeri su prisiljavali Jevreje da danonoćno i pod strogim nadzorom prave municiju. Pod stražom su ih noću sprovodili iz Vodenog grada u Gornji grad, da ne odbegnu Srbima. Kada je došlo do juriša na Beograd, Turci su navalili na jevrejske kuće i dućane i poharali ih, a plen odneli u tvrđavu. Ali su i tu uskoro ušle ustaničke trupe.

Pljačkani od Turaka i u strahu od ustaničkih četa, beogradski Jevreji su morali bežati u Zemun. Tamo je 13 januara 1807 stigla grupa od 182 Jevreja. Bili su to sve žene i deca, opljačkani u Beogradu, a mogli su se evakuisati tek uz veliki otkup. Najinteligentniji među ustaničkim starešinama, Mladen Milovanović, proterao je sve Jevreje iz Beograda, znajući da posle boja i pljačke dolazi naseljavanje novih srpskih gradova, u kojima nije hteo da trpi nikakvu konkurenciju. Zaplenjene kuće prodavane su na licitaciji, isto kao i turske nekretnine. Još u decembru 1807 mogle su se u Beogradu za male pare nabaviti zgrade.

Beogradski Sefardi su nagrnuli u Zemun. Tada su došle i porodice Ruso i Farki. Neki su se odande sklanjali u Bosnu pa ih je maja 1807 bilo već i u Travniku. U Bosni su Jevreji živeli u Sarajevu, Travniku, Novom Pazaru (spadao je pod Bosnu) i Mostaru, gde su bili poznati po svojoj dobroj rakiji, prijateljstvu prema Francuzima i trgovini koju su vodili „na evropski način”.

Nekoliko beogradskih Jevreja stradalo je i u pokolju Turaka 7 i 8 marta 1807. Tada se nešto Jevreja i pokrstilo. Zapis u manastiru Nikolju kaže „ama mnogo se pokrsti u Beogradu, 3000 Turaka i Čifutina” (silno preterano).

Izbegli Jevreji su se u Beču žalili ruskom poslaniku. Knez Razumovski je odmah intervenisao pa je i komandant ruske dunavske armije, koja se borila uz Srbe, pisao Karađorđu u korist Jevreja. Sovjet je odgovarao da su „Jevreji u svemu služili Turcima”, ali je obustavio mere protiv njih. Jevreji su tada u Rusiji lepo živeli. Jedan Srbin, poznat inače kao monden, ljubitelj veselja i sladokusac, plemić, nalazio je u ruskoj državi mnoštvo jevrejskih kafana i menjačnica i bio iznenađen slobodom Jevreja u Odesi, gde je „tancovao” na njihovom balu (1811).

Jevrejske zanatlije su u Beogradu dobile sva prava. Jedna grupa je uproleće 1807 radila municiju i dobila zajemčen posed imovine. Lili su tanad i vijali fišeke za veliku srpsku ofanzivu. I 1808 su jevrejske zanatlije radile municiju u Beogradu.

Kod jednog jevrejskog terzije počeo je 1807 da uči zanat mladi Maksim Evgenović. Za godinu dana naučio je „šiti i španjolski govoriti”. Nekoliko jevrejskih dućana slobodno je radilo u Beogradu 1808, kako su se kasnije sećali učesnici borbi u svojim zapisima. Izbegli Jevreji su ubrzo stupili u dobre odnose sa Beogradom i liferovali robu za starešine. Ove su dolazile u zemunski karantin i poručivale stvari: Jevrejina Almoslina izabrao je jedan austrijski

komandant za posrednika u pregovorima sa Karadordem i slao ga u Topolu. Ovi slučajevi svedoče da su beogradski Jevreji već stekli manjinska prava.

U ovo doba je nekoliko Jevreja i aktivno učestvovalo u srpskoj ofanzivi. Zemunske vlasti su neprestano dobijale obaveštenja da iz Rusije i Varšave stižu tajni emisari da povezuju i podbujuju ustalasan narod na Balkanu. Prilikom jedne akcije čišćenja zaista su Turci kod Kladova uhvatili dva nemačka Jevrejina. Oni su dolazili iz Vlaške i imali ruske isprave. Kod Sofije su otkrivena dva poljska Jevrejina. Oni su išli iz Carigrada Karadordu. To su bili ljudi koji su prenosili pisma i učestvovali u organizovanju narodnih pokreta u turskoj pozadini. Inače je ofanziva propala, kao i ona iz 1809.

Malobrojni Jevreji su 1811—13 živeli u Beogradu. Preko Srbije su oni opet organizovali veliki tranzitni put iz Turske za Beč. Vlasti su ponekad cenzurisale jevrejska pisma (kao marta 1813), bojeći se poruka sa neprijateljskog, turskog terena. Ova je trgovina propala kada je u leto 1813 počeo rat. Tada su sa ostalim građanima iz Beograda morali izbeći i Jevreji.